

Київська Академія 17 (2020): 68–98.
<https://doi.org/10.18523/1995-025x.2020.17.68-98>
<http://ka.ukma.edu.ua>

Наталія Бондар, Тетяна Вілкул¹

«Правди» Книги Вихід очима читача Острозької Біблії (за примірником Кир.4476п з фондів НБУВ)

Примірник Острозької Біблії з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Кир.4476п містить значну кількість рукописних маргіналій зі спробою котрогось із читачів коментувати й перекладати біблійні вислови з церковнослов'янської на «просту мову». Зокрема, привертають увагу записи до так званих «правд», або законів із Книги Вихід з інтерпретаціями юридичних формул.

Власником цієї Острозької Біблії був Йоаникій Сенютович, настоятель Михайлівського монастиря (згаданий у 1710 і 1713 рр.), згодом архимандрит Києво-Печерської Лаври (1715–1729). Хоч інтелектуальна спадщина цього київського ерарха досі не досліджувалася, збереглася інформація про його власну збірку книг, серед яких чимало коментарів до Святого Письма. Менш відомо, що Сенютович особисто, або хтось із кола наближених до нього осіб опрацював текст Острозької Біблії, який містить різноманітні сліди його (або їх) вдумливого читання. Порівняння кириличних та рідкісніших латинськомовних записів на берегах з католицькими та протестантськими виданнями XVI ст. привело до несподіваної знахідки. В цілому паралелі демонструють вплив польських біблійних перекладів, а головним джерелом для читача й коментатора слугувала Краківська Біблія Якуба Вуека 1599 р., яка містить найближчі відповідники до Острозької Біблії. Схоже, що читач поставив собі завдання зіставити давньослов'янський переклад грецької Септуагінти з польським перекладом латинської Вульгати. Хоч, аналізуючи тексти, він припустився численних помилок, але зробив і чимало вірних умовиводів щодо семантики біблійних текстів. Таким чином, case study лише одного фрагмента цього надзвичайно вартісного примірника заторкує низку

¹ Наталія Бондар висвітлила історію книги та біографію її власника; Тетяна Вілкул зробила текстологічний аналіз біблійного тексту.

питань стосовно розуміння Святого Письма у Києві наприкінці XVII — в перших десятиліттях XVIII ст.

Ключові слова: Острозька Біблія 1581 р., коментування Святого Письма, слов'янські стародруки, біблійні переклади, історія України.

Кожний примірник стародрукованої пам'ятки має свою історію побутування, нерідко зберігаючи імена попередніх власників у записах, штампах, печатках та інших особливостях. Багаті на провенієнції і збережені примірники Острозької Біблії 1581 р², частина з яких, до того ж, містить авторські сліди роботи з текстом — підкреслення і закреслення, виділення, потекстові помітки й коментарі. Здебільшого записи у тексті й на берегах (маргіналії) анонімні, проте іноді нам відомі імена давніх тлумачів-коментаторів. Деякі коментовані примірники досліджувались і їх введено до наукового обігу³, хоч публікація корпусу потекстових коментарів — усе ще справа майбутнього. У фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається кілька коментованих примірників Острозької Біблії 1581 р⁴. Один із них, за шифром Кир.4476п (далі — ОБ), як видається, привідкриває значущі сторінки духовного й інтелектуального життя Києва початку XVIII ст.

Уміщені тут числені потекстові записи-коментарі, що стали предметом аналізу даної публікації, гіпотетично належать одному з київських ерархів, архимандриту Києво-Печерської лаври Йоаникію Сенютовичу (?–1729). Утім, на примірнику є й раніші власницькі записи, один з яких датовано 1689 р.: вони фіксують побутування книжки на Волині

² Біблія, сир'яч книги Ветхаго и Новаго Завѣта по языку словенску (Острог: Друкарня В. К. Острозького; Друк І. Федорова, 1581), [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.

³ Насамперед варто згадати примірник Острозької Біблії з полемічними записами анонімного автора, якого дослідники назвали «волинським вільнодумцем»: Елена Апанович, «Полевические заметки на полях харьковского экземпляра Острожской Библии,» в *Федоровские чтения 1981* (Москва: Наука, 1985), 172–179.

⁴ Наприклад, книга з помітками і записами Василя Зеньковича 1590-хх рр. цікава тим, що точно відомий їхній автор. Див.: Наталія Бондар, *Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Дослідження. Попримірниковий опис* (Київ, 2012), 194–202, № 6.5.

в середовищі сільських священиків⁵. Потім книга опинилася у Києві у власності Йоаникія Сенютовича, намісника Києво-Софійського монастиря, ігумена Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, з 1715 р. — архимандрита Києво-Печерської лаври (що зазначено на титулі ОБ), а після нього перейшла до лаврської книгозбірні.

На форзацах примірник містить нотатки богословського змісту переважно латиною, також грекою та кирилицею. Упродовж усього тексту вміщено вставки слів, підкреслення та коментарі на берегах, виконані доволі акуратним дрібним почерком — гадано руки Йоаникія Сенютовича (про специфіку коментування мова піде далі). Тим самим почерком біблійний текст розділено вручну на окремі вірші чи версети. Коментарі рівномірно розташовані в усіх книгах Святого Письма, найменше їх у неканонічних книгах, як-от: Книги Макавейські, Неємії, Єздри тощо.

Відомостей про Йоаникія Сенютовича, попри його високий статус у церковній ерархії, збереглося небагато. Слушно припускають, що досягнути таких високих церковних постів могла тільки людина освічена. Ймовірно, Сенютович навчався у Києво-Могилянській колегії десь у середині 1680-х рр⁶. По закінченні навчання прийняв чернечий постриг у Києво-Братському монастирі; був архидияконом і намісником Софійського монастиря; за митрополита Йосафа Кроковського, як софійський намісник (бл. 1703–1712), став допомагати літньому митрополитові в управлінні митрополією, що засвідчив Теофан Прокопович⁷; потому став ігуменом Михайлівського монастиря, а 1715 р. його обрали архимандритом Києво-Печерської лаври, і цей пост він обіймав до смерті в листопаді 1729 р. У певний час розглядалася його кандидатура на заміщення Іркутської кафедри, проте не була затверджена⁸.

⁵ Маргарита Шамрай, *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. (Київ, 2005), 67, № 67; Бондар, *Видання Івана Федорова*, 242–248, № 6.15.

⁶ Світлана Кагамлик, *Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)* (Київ, 2005), 288. Відомий збірник курсів риторики, де є вірші студентів про св. Варвару, серед них Йосиф Сенютович. Див.: Николай Петров, *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора* (Москва: Университетская тип., 1904), 276, № 654 (479).

⁷ Кагамлик, *Києво-Печерська лавра*, 288.

⁸ Там само.

На часи керівництва лаврою Йоаникія Сенютовича припало чимало подій у житті найбільшого українського монастиря. Серед них найвідомішою стала нищівна пожежа квітня 1718 р., що знищила лаврські будівлі, друкарню, бібліотеку та архів, отож власне Сенютовичу довелося відновлювати монастирські споруди, храми та друкарню. Відбудований Успенський собор заново освятили за кілька місяців до його смерті 14 серпня 1729 р. На період перебування Сенютовича на високих церковних постах випало й повстання гетьмана Івана Мазепи 1708 р., його жорстке придушення та репресії, серед іншого й у церковних середовищах. Тоді ж набула сили російська цензура, що змушувала узгоджувати київські друки з московськими та петербурзькими виданнями (накази 1709, 1720 та наступних років), і це вкрай негативно позначилося як на інтенсивності роботи, так і на репертуарі київських друкарень.

Хоч в усталеному перелікові українських книжників-інтелектуалів ми не зустрінемо імені Йоаникія Сенютовича, на його освіченість вказують ті книги, що йому належали. Серед них, крім Біблії, — ще одне острозьке видання «Книги о постничестві» Василія Великого 1594 р. (шифр Кир.4477п). Решта власних книг о. Йоаникія — це переважно видання коментарів до біблійних текстів. Більшість примірників походить з книгозбірні Києво-Печерської лаври, містить її печатки та шифри зберігання. Ще якісь кнжки залишилися після настоятельства Сенютовича у збірці Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, зокрема Коментарі до кодексу Юстиніана Бартоло де Сассоферрато, надруковані в Ліоні 1550 р. (шифр зберігання Pal.1081)⁹: на титулі кнжки є запис від 22 березня 1710 р. про належність монастирю за підписом ігумена Йоаникія Сенюти (Ioanicus Sieniuta)¹⁰. Таке саме написання прізвища зустрічається і в інших записах, що дозволяє припускати, що

⁹ Напевне, примірник Pal.1081 складав єдине ціле з Pal.1082, що містить другу частину коментарів до Кодексу Юстиніана і був розділений вже на початку XIX ст., обидва томи мають характерні й для інших книг Михайлівської збірки записи про опрацювання 1809 р. при Іриней Фальковському.

¹⁰ У записі Сенютовича названо ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря в березні 1710 р.; питання, коли він обіймав цей пост, є дискусійним, називають дати від 1701 до 1713 р. (див.: *Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Зб. док., упор. Ю. А. Мицик, С. В. Сохань, Т. В. Міцан, І. Л. Синяк, Я. В. Затилюк (Київ, 2011), 11.

о. Йоаникій за походженням міг належати до відомого волинського роду Сенют. На лаврських примірниках «Бесід» Іоанна Златоуста (Москва, 1665; шифр Кир.1289п), Псалтиря (Москва, 1697, шифр Кир.4300п), Соборника (Москва, 1700; шифр Кир.3117п) зазначено лише те, що їх придбали для печерської обителі за всечесного отця Йоаникія Сенютовича¹¹: напевне, йшлося про закупівлю книг після пожежі 1718 р. У Псалтирі та Соборнику вказано, що їх придбано в Москві й 1 березня 1721 р. покладено в соборній Успенській церкві.

Щойно згаданий коментар Бартоло де Сассофerratо до кодексу Юстиніана (*Corpus iuris civilis*) VI ст., що являв собою зведення норм римського права за імператора Юстиніана, не містить поміток Йоаникія Сенютовича, проте вказує на інтерес власника до правничої тематики. Під цим кутом зору промовистими видаються коментарі до «правд» (правових розділів) Книги Вихід Острозької Біблії, до чого ми далі повернемося.

Загалом же серед тих двох десятків книг, що були власністю Сенютовича, переважають латинські праці з тлумаченням Святого Письма¹², зокрема коментарі до Псалмів Томаса ле Блана в чотирьох томах (Кьольн, 1695–1698) та коментарі до більшості біблійних книг єзуїта Корнелія а Лапідє, відомого тлумача Святого Письма, в антверпенських виданнях 1690-х рр. У цих книгах немає авторських поміток на берегах, що були би схожі на ті, що є в ОБ та дозволили б упевнено ідентифікувати коментатора примірника ОБ, передусім встановити, чи йдеться про Сенютовича, чи про якусь іншу особу з його оточення, адже інших примірників Біблій із його записами виявити не вдалося¹³. Тому далі, при аналізі рукописних маргіналій, їх автора скрізь буде названо просто читачем/коментатором — без гаданого імені. Варто додати, що він звертається до текстів Святого Письма польською та церковнослов'янською мовами,

¹¹ Шамрай, *Маргіналії*, 132–133, № 222; 188–189, № 36; 214, № 402.

¹² Олена Заєць, *Особові та інституційні зібрання у складі історичної бібліотеки Києво-Печерської лаври у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* (Київ, 2018), 143–146.

¹³ Хоч, наприклад, у заповіті митрополита Смоленського Варлаама Косовського 1721 р. серед числених польських і латинських книг, що їх належало передати Києво-Печерському монастирю, значиться Біблія «полская Вуйкова». Див.: *Описание документов и дел Святейшего Синода* (Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1868), 1: СХLI–СХLII, прил. № 20.

Записи на берегах, серед яких переважають кириличні, хоч зустрічаються і маргіналії латиницею, є здебільшого спробою перекладу важливих для власника книги понять з церковнослов'янської на «просту мову», або тлумачать текст, що видався йому незрозумілим. Відтак, дослідження цього примірника заторкує багато питань на стику історії та філології, що стосуються розуміння у Києві кінця XVII — початку XVIII ст. Святого Письма та розвитку староукраїнської мови.

Від XV ст. у слов'янських землях зафіксовано чимало спроб перекладу книг Біблії, а також виправлення похибок давньослов'янських (моравських та староболгарських) перекладів на підставі тогочасних едицій давньогрецької Септуагінти, латинського та давньоєврейського текстів і мультилінгвістичних видань¹⁴. Як правило, книжники у своїй роботі мали можливість порівнювати кілька текстів. Наприклад, для найвпливовішого проекту XVI ст. — Острозької Біблії — крім рукопису Генадіївської Біблії, згаданої у передмові пам'ятки, було використано котрусь із Біблій видання друкарні Пія Альда Мануція та Комплютенську Поліглоту¹⁵; для окремих частин — 6-томну Чеську Біблію¹⁶ (для 3-ї Книги Макавеїв) та нові переклади з грецької Максима Грека (для Книги Есфір)¹⁷. Інтенсивна

¹⁴ Корисний огляд: Francis Thomson, «The Slavonic Translation of the Old Testament,» In *Interpretation of the Bible* (Ljubljana and Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998), 607–918.

¹⁵ *Ibidem*, 677. Альдівську грецьку Біблію, що стала одним із першодрукованих грецьких видань Септуагінти, було видано в трьох томах 1518 р. вже після смерті Пія Альда Мануція 1515 р. в друкарні його тестя Андрео Торрезано (Лев Владимиров, *Всеобщая история книги: Древний мир, Средневековье, Возрождение, XVII век* (Москва: Книга, 1988)). Так звану Комплютенську Біблію було підготовлено в шести томах, один із томів у вигляді словника; повністю всі томи видали 1522 р. в іспанському місті Алькала-де-Енарес (римська назва Complutum), її підготовку здійснили з ініціативи очільника іспанської церкви кардинала Франциско Хіменеса в 1514–1517 рр. Старий Завіт був надрукований за давніми списками єврейською, арамейською (тільки П'ятикнижжя), латинською та грецькою, Новий — латинською та грецькою. Доступна за електронною копією: <https://archive.org/details/ComplutensianPolyglotBibleOldTestamentNewTestament/01.ComplutensianPolyglot.OT.1520./mode/2up>.

¹⁶ Вперше видана у Венеції 1506 р., передрукована у Венеції І. Мелантріхом та його нащадками у 1549–1613 рр.

¹⁷ Thomson, «The Slavonic Translation,» 689; Петро Кралюк, Роман Торконяк (о. Рафаїл), Ігор Пасічник, *Острозька Біблія в контексті української та європейської культур* (Остріг, 2006), 74–76.

робота з біблійними текстами на руських теренах продовжувалася й у XVII — на початку XVIII ст. Силами інтелектуалів на чолі з українським редактором, постриженцем Києво-Печерського монастиря Єпифанієм Славинецьким¹⁸, що переїхав до Москви на запрошення царя Олексія Михайловича разом з Арсенієм Корецьким та Дамаскіним Птицьким для роботи над новим видання Біблії, було підготовлено московське видання 1663 р., що в основі є передруком острозького 1581 р.¹⁹. Внесення виправлень до московського тексту стосувалося зміни орфографії за граматику Мелетія Смотрицького, а також коригування помилок та неточностей острозького видання²⁰.

Після виходу московської Біблії 1663 р. проект редагування Святого Письма за участі Єпифанія Славинецького й надалі тривав у Москві з перервами до 1674 р.²¹. Ключовою в його реалізації стала зорієнтованість книжників на приведення церковнослов'янського тексту у відповідність із грецьким. Було завершено роботу над Новим Завітом²². В контексті аналізу читацьких поміт ОБ привертає увагу активне використання при редагуванні Нового Завіту католицької польськомовної Біблії Якуба Вуека 1599 р. та його ж видань Нового

¹⁸ Елена Кузьминова; Екатерина Литвинюк; Э. П. Р., «Епифаний,» в *Православная энциклопедия* (Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2008), XVIII: 552–556.

¹⁹ Thomson, «The Slavonic Translation,» 690; Мария Автократова; Светлана Долгова, «К истории издания и распространения первой московской Библии (Острожская Библия ЦГАДА — наборный экземпляр для Библии 1663 г.),» в *Федоровские чтения 1981* (Москва: Наука, 1985), 170.

²⁰ Томсон серед значних удосконалень цього видання називає фіксацію паралельних місць до інших книг, глав та віршів (Thomson, «The Slavonic Translation,» 690, nt.432), хоч насправді цю роботу вже проробили під час видання Острозької Біблії.

²¹ Татьяна Исаченко, «Введение,» в *Новый Завет в переводе иеромонаха Чудова монастыря Епифания Славинецкого (посл. треть XVII в.): Четверо-евангелие, Деяния Св. Апостолов, Послания Св. Апостолов, Апокалипсис*, подгот. изд., исслед. Т. А. Исаченко (Paderborn; Muenchen; Wien; Zuerich: Ferdinand Schoningh, 2004), XXIII.

²² Там само. Див. також: Татьяна Пентковская, «Рецепция книжной sprawy XIV в. в поздних церковнославянских переводах: московские книжники второй половины XVII в. между церковнославянской и польской традициями,» *Славянское и балканское языкознание: Палеославистика 2* (2019): 260–290.

Завіту 1593 та 1594 рр.²³. Використовувався польський переклад і в роботі над книгою Йова 1671 р.²⁴.

За царювання Петра I було підготовлено двомовне дансько-церковнослов'янське видання Нового Завіту²⁵ і тривала підготовча робота до видання Старого Завіту, хоч кардинальне виправлення канонічного церковнослов'янського тексту й гальмував страх перед обуренням традиціоналістів.

Про редакційну роботу з текстами Святого Письма в київському середовищі XVII — початку XVIII ст. свідчень набагато менше, або й взагалі немає. На основі збережених ілюстрацій до біблійного тексту припускають, що Петро Могила бл. 1650–1651 рр. збирався видати Біблію²⁶, але цей проект здійснено не було, а підготовчі матеріали для нього знищила пожежа в Печерському монастирі 1718 р.²⁷. Видання у Києві двох лицьових ілюстрованих Біблій за зразком західних із гравюрами Іллі та Прокопія, як видається, малувато для припущень про текстологічну роботу з біблійним текстом, проте запрошення до Москви Єпифанія Славинецького, Арсенія Корецького й Дамаскина Птицького для підготовки нового видання Біблії свідчить про їхні практичні навички в текстологічній роботі зі Святим Письмом, набуті при Києво-Печерському монастирі.

Київ, як і більшість теренів тогочасної України, перебував на перехресті православних, протестантських та католицьких впливів. Завдяки ґрунтовним дослідженням уже висвітлено різноманітні аспекти сприйняття Святого Письма, серед іншого й тенденції біблійного цитування²⁸. Однак нечасто вдається зробити, так би

²³ Ї ж, «Новый Завет в переводе книжного круга Епифания Славинецкого и польская переводческая традиция XVI в.: перевод аргументов к Апостолу,» *Русский язык в научном освещении* 1 (31) (2016): 184–187.

²⁴ Ї ж, *Переводная московская книжность. Митрополичий и патриарший скрипторий XV–XVII вв.* (Москва: Пашков дом, 2009), 50.

²⁵ Thomson, «The Slavonic Translation,» 692, nt.449. Церковно-слов'янський текст скопійовано з видання 1663 р., данський є передруком данського видання 1717 р., що, своєю чергою, був передруком книги 1637 р.

²⁶ Дмитро Степовик, *Київська Біблія XVII століття: дослідження нездійсненого біблійного проекту митрополита Петра Могилы* (Київ: Українське Біблійне товариство, 2001), 8.

²⁷ Там само.

²⁸ Larysa Dovga, Roman Kyselov, «Principles of Quoting the Holy Scriptures in

мовити, *case study* одного прикладу уважного читання біблійних книг у перших десятиліттях XVIII ст. Читач ОБ намагався адаптувати церковнослов'янський текст до усталених, переважно польськомовних взірців. По можливості він пояснював звичними словами те, що завдяки розриву у вісім століть після давньоболгарського перекладу з греки на слов'янську (поч. X ст.) стало непрозорим для сприйняття. Відтак, щільний аналіз маргіналій виявляє межі розуміння й нерозуміння церковнослов'янського біблійного тексту. У низці випадків також вдається з'ясувати, чому саме ті чи інші вирази обрано для коментування, а це, своєю чергою, дозволяє визначити акценти уваги. Багатий матеріал у вигляді численних коментарів є практично на кожній сторінці ОБ. На початку ж, у книгах Буття та Вихід, аркуші буквально рясніють дописами, за допомоги яких можна детально простежити роботу з осягнення семантичного наповнення Святого Письма.

Особливий інтерес являють собою маргіналії до так званих «правд» у главах 21–23 Книги Вихід, які в ОБ обіймають арк. 34–36 першого рахунку. Оскільки текст Біблії розміщено на аркуші двома шпальтами, то, відповідно, кожну з чотирьох шпальт позначено літерами а, б, с, д, тобто 34 с–36 б. Обрані глави названо «правдами» через їхню назву в давніх біблійних рукописах, яка належить, судячи з текстологічних зіставлень, давньослов'янському перекладові Книги Вихід: «Вих.21.1 и сия **правды** положи пре^д нимъ». Принаймні, так прочитується у двох із трьох збережених до нашого часу редакціях повного чи четійого перекладу — Хронографічній та Південнослов'янській²⁹. Натомість у пізній групі Руської редакції та в Острозькій Біблії, що належить до цієї гілки, у вірші Вих.21.1 (арк. 34с) інакше: «И сия **оправданіа и соуды** положи пре^д ними», однак ми віддаємо перевагу першопочатковій назві.

Варто зазначити, що глави 21–23 через їхній специфічно юридичний зміст ніколи не читали на службах, і вони не увійшли до Паримійника — збірника обраних читань зі Старого Завіту (текст якого згодом увійшов практично повністю до службових Міней).

Works by 17th Century Ukrainian Authors: Approaching the Issue,» *Studi Slavistici*, XV, 1 (2018): 87–110.

²⁹ Тетяна Вілкул, «Введение,» в *Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI вв.*, сост. Т. Л. Вілкул (Москва: «Квадрига», 2015), 5–58.

Мова глав складна, адже йшлося про давньоболгарський переклад з греки, зроблений у першій половині X ст. доволі буквалістично. Схоже, перекладач використав тодішні слов'янські правові формули, оскільки час від часу простежується віддалена термінологічна спорідненість із такою пам'яткою права, як «Руська Правда». Текст у процесі трансмісії кілька разів звіряли, тобто він дійшов до нас не в оригінальній формі, а в пізніших копіях. Інтенсивність коментарів в аналізованому примірнику ОБ демонструє увагу коментатора до юридичних казусів. Хоч як дивно, та найцікавішими із записів виявилися ті, де тлумачення церковнослов'янського тексту було не вповні вірним; утім, і ті випадки, коли коментатор демонструє правильне розуміння біблійної семантики, теж варті пильного розгляду.

Отже, звернімося до записів на берегах. У наведених далі біблійних цитатах пунктиром та курсивом позначаються вирази, коментовані читачем (в ОБ їх марковано кількома крапками, рисками чи «галочками» над відповідними словами), а текст коментарів подається у круглих дужках із підкресленням.

На початку «правди» Книги Вихід було роз'яснено загальні засади рабства. Передовсім, прописано аспекти, що стосувалися поневолення співвітчизників. Якщо хтось із людей власного племені потрапив у неволю за борги чи в скрутні часи внаслідок самопродажу, таких належало через певний час відпускати на волю. Як правило, йшлося про кожний 7-й рік перебування в рабстві. Див. Вих.21.2 «аще притяжеш раба (купиш невольника) єврѣинъ шесть лѣтъ. да ти работаеъ. а въ се^амое лѣто ѿпустиши его свободъ туне (дармо)». Пор. грецьк. ἐὰν κτήσῃ παῖδα Εβραῖον, ἕξ ἔτη δουλεύσει σοὶ τῷ δὲ ἐβδόμῳ ἔτει ἀπελεύσεται ἐλεύθερος **δωρεάν** (якщо купиш отрока єврея... в сьомий рік...).

Як бачимо, тут розуміння й осучаснення коректні: архаїзм «притяжеш»³⁰ перекладено як «коупишь», слова «раб» — як «невольник», «туне»³¹ — «дармо». Перша й третя лексема не були самозрозумілими, однак «туне» вживалося у часто уживаних в літургії виразах,

³⁰ Див. «притяжати» — «придбати» у: Измаил Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка* (Москва: Языки славянской культуры, 2003), 2: 1485.

³¹ Див. «даром, безвозмездно, без підстав» у: Срезневский, *Материалы*, 3: 1037.

отож не мало викликати труднощів. Відтак, складним було тільки слово «притяжеш», однак його прокоментували в цілому успішно. Дещо дивує, що читач додав глосу до слова «раб» — спільного для усіх слов'янських мов із незмінним базовим значенням³². Це вказує на те, що вибір виразів для коментування не був цілком звичним. І тут у нагоді стають видання протестантських та католицьких перекладів на польську з Вульгати — Несвізької Симеона Будного 1570/1572 р.³³ та Берестейської Радзивилівської 1563 р. Біблії³⁴, а також Краківських Леополіти 1563/1577 рр.³⁵ та Якуба Вуека 1599 р.³⁶ (далі по тексту, відповідно, Несв. 1572, Радз. 1563, Краків.1577 та Краків.1599). Звіримо паралельні до коментарів ОБ місця

³² Єдине, що значення ширше, ним могли позначати слугу, «залежного» в широкому сенсі, «безумовно покорного» і т. ін.: Срезневский, *Материалы*, 3: 5–7.

³³ *Biblia. To iest, księgi starego y nowego przymierza* (Nieśwież: Drukowano w drukarni y nakładem... Macieia Kawieczynskiego... przez Daniela drukarza z Łęczycy, 1572), [12], 1–468, 1–86, 86–121, 1–90, 90–143, [6] k.; 4° (шифр Reg. II, 65a). Доступна повнотекстова копія <https://polona.pl/item/biblia-to-iest-ksiegi-starego-y-nowego-przymierza-znowu-z-iezuka-ebreyskiego-grecskiego,NjM4NzQ1NDM/18/#info:metadata>

³⁴ *Biblia Święta to iest Księgi Starego i Nowego Zakonu własnie z Żydowskiego, Greckiego y Łacińskiego nowo na Polski ięzyk z pilnością i wiernie wyłożone* (Drukowano w Brześciu Litewskim: Z rozkazu a nakładem Mikołaja Radziwiłła; [druk Bernarda Wojewódki], 1563), 2° (шифр In 338). Доступна повнотекстова копія: <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/6250/edition/5722/content?ref=desc>

³⁵ *Biblia to iest Księgi Starego i Nowego Zakonu* (W Krakowie: w drukarni Mikołaja Szarffenbergera, 1577) (шифр: In 339). Доступна повнотекстова копія: <https://polona.pl/item/biblia-to-iest-kxiegi-starego-y-nowego-zakonu,NDA1ODQ1MzA/11/#info>

³⁶ *Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu, według łacinskiego przekładu starego, w kosciele powszechnym przyiętego, na Polski język z nowu z pilnością przelożone, z dokładaniem textu zydzowskiego y Greckiego, y z wykładem Katolickim, trudniejszych mieysc, do oborony Wiary świętey powszechney przeciw kacerztwóm tych czasów należących*, przez D. Iakuba Wuyka z Wargowca, theologa Societatis Iesu (W Krakowie: W drukarni Łázárzowey, 1599), [1] k.; [36], 1479, [56] s.; 2° (In 897). Доступна повнотекстова копія <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/5389/edition/9662/content>. Огляд роботи польських книжників, зокрема, Вуека, див., напр.: Maria Kossowska, *Biblia w języku polskim*, 2 tomy (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1968–1969).

у цих виданнях (тут і далі буде подано не повні біблійні вірші, а лише обрані вислови, а збіги у текстах виділено напівжирним кеглем).

Несв. 1572, арк. 41с: *jesli kupiś niewolnika... darmo*;

Краків. 1577, арк. 45 зв.: *iesli kupisz służebnika... darmo*;

Радз. 1563, арк. 41a-b: *jeslibyś kupisz służę... dobrowolnie*;

Краків. 1599, с.86: *jesli kupisz niewolnika... darmo*.

Як бачимо, хоч переклади загалом подібні, повна відповідність є лише з Несвізькою Біблією та з Краківською 1599 р. Отже, коментарі читача вказують на використання польських перекладів. Спробуємо визначити, до котрого з них вони найближчі.

Далі у «правах» зазначено, за яких умов боргова й порівняно коротка неволя могла перетворитися на довічне рабство. Якщо невільник одружиться в господаря й народяться діти, а коли його відпустять на волю — не схоче розлучатися з родиною, то надавався вибір — залишитися рабом довічно у того самого господаря. У Вих.21.6 описується ритуал, що завершував цю процедуру: «да приведе^т господи^и его пре^д судище бжіе. тогда же приведе^т его пре^д двери на *столла* (*СТОПНѢ*) и да проврѣтитъ ему оухо г^днѣ его шиломъ. и да работаеъ ему въ вѣки» (грецьк.: *προσάξει αὐτὸν ὁ κύριος αὐτοῦ πρὸς τὸ κριτήριον τοῦ θεοῦ καὶ τότε προσάξει αὐτὸν ἐπὶ τὴν θύραν ἐπὶ τὸν **σταθμόν**, καὶ τρυπήσει αὐτοῦ ὁ κύριος τὸ οὖς τῷ ὀπητίῳ, καὶ δουλεύσει αὐτῷ εἰς τὸν αἰῶνα*). Читач зауважив місце проведення варварського обряду протикання вуха раба шилом, й у принципі коректно витлумачив місце перед дверима, як сходини³⁷. Цікаво, що у виданнях XVI ст. тут ужито інакший вираз, пор.:

Несв. 1572 41b: *(do) podwoia*;

Краків. 1577 45 зв.: *podwoiow*;

Радз. 1563 42b: *podwoia*;

Краків. 1599 с.86: *podwoiów*.

Це дозволяє припустити, що в цьому випадку глосу до застарілого виразу утворено самостійно.

Далі обговорюються казуси умисного вбивства. Див. Вих.21.14 «Аще ли кто *приложитъ* (*оуми^сне*) оубити ближнего своего отаи. прибѣгнетъ къ олтарю. и ѿ олтаря моего възметса оумрѣти». Давньослов'янський текст тут буквально передає грецьк.: *ἐὰν δέ τις*

³⁷ Див.: «стояло» — «підніжжя, поріг, сходини», а також ваги у: Срезневский, *Материалы*, 3: 526.

ἐπιθῆται τῷ πλησίον ἀποκτεῖναι αὐτὸν δόλω καὶ καταφύγῃ, ἀπὸ τὸ θυσιαστηρίου μου λήμψῃ αὐτὸν θανατῶσαι. «Приложити» означає «застосувати, додати, зробити повторно»³⁸, тобто з церковнослов'янською версією глоса не збігається. Натомість потрібне знаходимо, порівнюючи з ранньомодерними біблійними перекладами, пор.:

Несв. 1572 41d: (zaś gdyby kto czyhał nablizniego swego żeby go zabił) zdrada;

Краків. 1577 45 зв.: (jesliby kto zamysły) zdradliwie;

Радз. 1563 42b: (jesliby ktho) **umysłnie** a zdradnie;

Краків. 1599 с.86: (jesliby kto) **umysłnie** (zabił).

Найближчі варіанти — у Радзивілівській та Краківській Бібліях 1599 р. Слід відзначити, що в латинській версії тут: si quis de **industria** occiderit proximum suum. Пор. також Масоретський текст, де також ідеться про умисне вбивство³⁹.

Далі увагу читача ОБ привернув запис про шкоду, заподіяну вагітній. Див. Вих.21.22: Аще сѧ биюще два моужи, и оуразита жену неспразнѹ, изыдетъ младенецъ еѧ не Обличень (a sama żywo zostanie podlieży szkodzie). желѣдбою да жьлѣдетъ. ꙗкоже задеже^т мужъ жены. с подобою да ѿдасть цену. 21.23 аще ли Обличень (смер^т за ти^м на ню при^мла) бѹдетъ, да дастъ дишѹ за дишѹ» (грецьк.: ἐὰν δὲ μάχωνται δύο ἄνδρες καὶ πατάξωσιν γυναῖκα ἐν γαστρὶ ἔχουσαν, καὶ ἐξέλθῃ τὸ παιδίον αὐτῆς **μὴ ἐξεικονισμένον**, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται καθότι ἂν ἐπιβάλη ὁ ὁ ἀνὴρ τῆς γυναίκος, δώσει μετὰ ἀξιώματος· 23 ἐὰν δὲ **ἐξεικονισμένον** ἦν δώσει ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς). Стикаємося з розбіжністю: коментується покарання, однак підкреслено «обличень/необличень», причому інтерпретація позначення в обох випадках невірна. «Обличень» означає «плід, у якому вже вгадується лице». Цікаво теж, що читач не спробував пояснити складний давньо-болгарський архаїзм «желедбою да жьледеть», що означає «пеню заплатить»⁴⁰, але здійснив подвійний підхід до простішого «обличень», семантика якого у принципі прозора («об-личень» від лице,

³⁸ Срезневский, *Материалы*, 2: 1424–1425.

³⁹ Див.: <https://biblehub.com/exodus/21-14.htm>; в англійському перекладі: «and acts **willfully** against his neighbor to kill him». Пізніше в синодальному російському перекладі текст також було піддано корекції: «а если кто с **намерением** умертвит ближнего коварно»: <https://bible.by/syn/2/21/>.

⁴⁰ Пор. «жлѣдбою да жлѣдетъ» — *mulcta mulctare*: Срезневский, *Материалы*, 1: 881.

обличчя, чергування ц/ч у формах регулярне). Відповідно, попри позірно детальне тлумачення казусу, маємо приклад цілковитого нерозуміння давньослов'янського виразу. Читач вирішив, що треба сплатити штраф, коли жінка залишиться живою, а у випадку, коли вона помре, покарання буде суворішим. Але у Вих.21.14 ішлося про те, що якщо буде викидень на ранньому терміні, то можна обмежитися штрафом за вказівкою чоловіка постраждалої, а якщо викидень трапиться через бійку на пізнішому терміні, коли вже видно обличчя ненародженого немовляти, то судити доведеться як за вбивство дорослої людини, і тоді застосовуються норми кровної помсти (душа за душу). Звідки ж узялися такі специфічні глоси ОБ? Вислови маргіналій знову пояснюються виданнями Біблії XVI ст. Позаяк тут потрібен контекст, наведемо розлогіші пасажі віршів:

Несв. 1572 41d: a nie będzie śmierci tedy ma być karan jako nan włoży mąż oney niewiasty... lecz iesli **śmierć** będzie tedy dusze dasz za dusze;

Краків. 1577 46: a **samaby** żywa **została**... iesliby **śmierć** potym **na nie przyszła** da gardło za gardło;

Радз. 1563 42c: a nie przyszłaby na nie śmierć tedy ten wedle na lasku męża jey będzie karan ile gdyby **na nie śmierć przyszła**, zdrowie za zdrowie;

Краків. 1599 с. 86: (tak żeby poroniła) **ale sama żywa została podleże szkodzie** ileby mąż niewiasty zażądał... Ale gdzieby **śmierć na nie zatym przyszła** odda dusze za dusze.

Як бачимо, в даному випадку найближчими є варіанти Краківської Біблії (видання 1577 та 1599 р. тут подібні). Хоч читач ОБ намагався витлумачити темні для нього слова «обличен»/«необличен», він виписав сторонні пасажі про штраф, а потім тяжче покарання в разі смерті. Відтак, коментування фрагментів тексту демонструють нерозуміння усього вірша.

Далі йдеться про шкоду, заподіяну «бодливим» биком. Спочатку про те, що якщо від бика загинуть чоловік чи жінка, тварину треба побити камінням, а господаря скарати на смерть. Далі про накладення грошового штрафу: «Вих.21.31 И аще снѧ или дщерь оубодеть. то по семуже *оправленію* (*де^крету*) да сътворагъ ему. 21.32 Аще ли раба, или рабѹ, оубодеть воль, сребра. ѿ *дидрагмъ*, (*syklow*) да дастъ гѣднѹ ихъ, а воль каменіемъ да са побіеть». Тут знову давньослов'янський текст є буквальним перекладом грецьк.: ἐὰν δὲ υἴον ἢ θυγατέρα κεράτῃσῃ, κατὰ τὸ δίκαιωμα τοῦτο ποιήσουσιν αὐτῶ. 32 ἐὰν δὲ παῖδα

κερατίση ὁ ταῦρος ἢ παιδίσκην, ἀργυρίου τριάκοντα **δίδραχμα** δώσει τῷ κυρίῳ αὐτῶν, καὶ ὁ ταῦρος λιθοβοληθήσεται. Відповідно, церковнослов'янське «оправление» цілком коректне, мусить ітися також про 30 дидрахм (монет у подвійну драхму⁴¹). Звідки тоді латинизм «декрет»⁴² та гебраїзм «сиклов»? Першого у давньослов'янських біблійних текстах немає, натомість така грошова одиниця, як «сикль», справді з'являється у певних пам'ятках⁴³. У Масоретському тексті в цьому місці також стоять шекелі, що у грецизованій та латинизованій огласовці дає сикли⁴⁴. Натомість відповідь знаходимо в польських текстах:

Несв. 1572 42a: tymze prawem postępowano będzie z nim... **šekłow**;

Краків. 1577 46: tenże wyrok na sobie będzie nosił... **sykłow**;

Радз. 1563 42c: tedy o niem toż prawo będzie... **sykłow**;

Краків. 1599 с.86: takimuz **dekretowi** podleże ... **sykłow**.

Судячи з усього, появу обидвох виразів зумовило залучення Краківської Біблії 1599 р. Якщо сикли згадано у всіх чотирьох перекладах (у Несвізькій навіть шеклі), «декрет» є лише в Краківській 1599 р., отож саме вона вплинула на розуміння цього біблійного тексту.

Далі виклад переходить до шкоди, заподіяної худобою чи пожежею. «Вих.22.5(4): аще кто испустить скоть его і испасеть ниву другаго, или виноградъ друга своего да дастъ цѣнѹ ѿ нивы своєа и ѿ жита своего. Аще всю ниву испасеть *оунее* (**щоналѣ^шшо^е**) нивы своєа, и оуніе винограда своего да тажить 22.6(5) Аще ишедѹ огонь, и обращеть тръніе, и запалитѹ гѹмно, или сто^г, или ниву, и *тажи^ш* (**заплати^т**). аже възгнѣщѹ огонь». Загалом тут і вибір виразів, що потребували пояснення, і їх розуміння коректні. Справа в деталях: «оунее» означає «кращий від...» — у давньослов'янській порівняль-

⁴¹ «Драхма», відвідано 17.11.2020, [https://uk.wikipedia.org/wiki/Драхма_\(Стародавня_Греція\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Драхма_(Стародавня_Греція)).

⁴² Для значення «декрет» як «ухвала суду, постанова верховної влади, рішення собору, анафема, вирок Божого суду, заповіт...» див.: *Словник української мови XI–XVII ст.* (Львів, 2000), 7: 225–226.

⁴³ Не в цій главі Книги Вихід. Див. «сикль»: Срезневский, *Материалы*, 3: 348; «дидрагѹма / дидрахма»: Срезневский, *Материалы*, 1: 665; *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой (Москва: «Русский язык», 1999), 188.

⁴⁴ Див. <https://biblehub.com/exodus/21-32.htm>, у Вульгаті «triginta siclos», у Синодальному перекладі «тридцать сиклей».

ний ступінь⁴⁵, тоді як «щоналѣпшое» є суперлативом, і в грецькій не βέλτιον, а βέλτιστα. Ще одне: грецьке αλοτεῖσει означає «відшкодує», і давньослов'янське «тяжить» означає те саме: віддасть, відшкодує⁴⁶. Зі слов'янського контексту читач вирішив, що йшлося про штраф, який треба «заплатити», хоча у грецькій версії тут αλοτεῖσει катὰ τὸ γένημα (віддати зерном, збіжжям). Тобто, насправді передбачалося відшкодування з кращого лану чи виноградника натурою — продуктами, вирощеними винуватцем казусу. Погляньмо, що у ранньомодерних бібліях:

Несв. 1572 42b: dobro pola... y dobro winnice... nagradzaiac nagrodzi to spalił;

Краків. 1577 46: cokolwiek **nalepszego** będzie miał... nagrodzi;

Радз. 1563 42c: z naurodzaynieyszego pola twego... nagrodzić;

Краків. 1599 с.87: **nalepszego** ... nagrodzi.

Як бачимо, перше слово містить Краківська біблія обох видань, а ось «заплатити» — це власний вираз читача, адже в усіх чотирьох перекладах стоїть nagrodzi.

Наступне установлення стосується шкоди, заподіяної майну, довіреному другом, яке викрали, а крадія не піймали. «Вих.22.8(7): аще ли не обраще^тся тать. да приидеть г^днъ дому пре^д б^га да са кленеть, аще самъ его не корыстоваль и не лукавъствова (роуки не тяга^т), на все положеніе дружне · 22.9(8) По сему словеси въ крывиноу (в оучиненю зради), о телати, и ослати, и овцы, и о рисѣ, и о всеи погибели еаже именуеть своею пръние (справа) оубо да есть пре^д б^гмъ, да приидеть судъ обою. кого судіа повинитъ да тажи^м (нагороди^т) сугубо оу ближнего». Читачеві не вдалося вловити точний зміст. «Лукавъствовати» означало взагалі вчиняти якісь не-правні дії (від «луки», споріднене з «излучина» тощо), а «кривина» — це будь-яка кривда, не конче зрада. Паралеллю до «тяжити», тобто «відшкодувати, сплатити», тут обрано «нагородити» (пор. вище тлумачення до Вих.22.6(5)). Таким чином, цілком вірно передане лише «прение» — «справа», юридичний термін, який використовується й досі. Звернімося до ранньомодерних перекладів:

Несв. 1572 42b: iesli **nie** puścił **ręki** swey na maietność... każda winę (o byka) ...ktoby rzekł (na tego) irz ten (ieji shkodnil) tedy przed Bogi przyidzie rzecz obu a na ktorym skazaą Bogowie (on) **nagrodzi**...;

⁴⁵ Старославянський словарь, 740.

⁴⁶ Там само, 717.

Краків. 1577 46: (u przysieze: że) **nie wyciągnął ręki** swey // 46zv. na rzecz bliźniego swojego ku wyrządzeniu **zdrady**... oboygu **sprawa** przytoczy przed Bogi... wedwoy nasob wróci...;

Радз. 1563 42d: sie **nie** tykał rzeczy brata swego // 43a. ...w czymby тому дано wine o wolu... rosprawa sie ma toczyć przed sędzie... двоіако **nagrodzić**;

Краків. 1599 c.87: że **nie ściągнул ręki** na rzecz bliźniego swego ku **wczynieniu zdrady**... oboygu **sprawa** przytoczy sie przed Bogi... двоіако **nagrodzi**.

Як бачимо, «нагородити» з'явилося через польські Біблії. Натомість вирази «тягати руки» і «справа» містяться тільки в Краківських Бібліях (хоч дієслово зафіксоване з двома різними префіксами). Аналогічно, зрада згадується в обох Краківських, однак учинення зради — лише в перекладі 1599 р., тобто найближчим взірцем виглядає саме він.

Наступний казус — це шкода від чоловіка дівчині «не обіцяній» (про шлюб якої ще не домовлялися), і способи виходу зі скрутної ситуації. «Вих.22.16(15): Аще же кто *прельсти*^m *необъщану* (*зве*^d *непошлю*^b) девицу, и будетъ с нею вѣномъ да вѣнить ея, и поиметь ея себѣ въ жену (*sam*) · 22.17(16) Аще възбранла възбранить, и не хоцетъ вѣтъ ея дати ему въ жену, цѣну дадутъ сребра вѣтъ, аекоже естъ вѣно двѣцьско». «Звед», тобто прельстив, підманув, є непоганим осучасненим перекладом; «непошлюб» видає недописане «непошлюблену». Значення не збігається буквально з церковно-слов'янським, однак у контексті прочитується добре. Втім, воно ближче до латинського перекладу (пор. у Вульгаті: *ne dum desponsatam* — ще незаручену, не в шлюбі, та грецьке ἀμνήστειτον — недомовлену, необіцяну). Далі коментатор ще вводить пояснення, що бере собі за жону неодмінно «сам» (латинкою). Поглянемо, що у ранньомодерних перекладах:

Несв. 1572 42c: *przemowi dziewice ktora niezarękowana i będzie leżec z nią... wianuie ią sobie za żonę*;

Краків. 1577 46zv.: Kto **zwiodł** panne ieszcze **niepoślubioną** i spał by z nią... weźme za żonę;

Радз. 1563 43a: **zwiodł** panienkę za mąż nie zmowioną... wziąć ią sobie za żonę;

Краків. 1599 c.87: jeśli by kto **zwiodł** panne ieszcze **nieposzлюбioną** i spał by s nią. da iey wiano y będzie ią miał za żonę.

У трьох із чотирьох наведених перекладів присутнє слово «звів», при цьому «непошлюблена» зустрічається тільки у Краківській

Біблії обох видань. У кількох текстах також вказано, що мусить взяти її «собі» за дружину, і тоді «сам» — це адаптація читача, тоді як решта — прямі запозичення.

У наступному вірші Книги Вихід ідеться про волхвів, безпосередньо за чим слідує казус про збочення. «Вих.22.18(17): *волхвъ (чаро) да не живе*[†]. 22.19(18) и потомъ всего *съ скотом*’ бывающа (*нерл^а провадл^а*)[‡] смѣртію оубиета». Перша маргіналія, хоч і недописана, вказує на чарівників, волхвів. Щодо другої треба пояснити, що давньослов’янське «быти съ...» кимось означало сексуальні дії. Таке значення, серед іншого, зустрічається і в літописах, пор.: Володимир Святославич, убивши полоцького князя Рогволода та двох його синів, «був» з Рогнедою⁴⁷. Тобто, зміст читач вловив, а точніші паралелі фіксуються:

Несв. 1572 42с: **czarownicy**... każdy kto by lezał z bydlęciem śmiercią niech umrze;

Краків. 1577 46zv.: **czarownicom**... ktoby sie schodził z bydlęciem niechay śmiercią umrze;

Радз. 1563 43а: **czarownicam**... każdy ten co by sie w **nierząd**nem grzechu z bydlęciem chował...;

Краків. 1599 с.87: **czarownicom** żyć nie dopuścisz... **nierząd** płodził z bydlęciem.

Очевидно, «чаро» є недописаним «чаровниці», згадані у всіх чотирьох перекладах. Натомість «nierząd» з худобою, тобто скотолозство, прямо згадуються лише у Радзивилівській та Краківській 1599 р. Бібліях. «Провадяща» (здійснюючого) — це церковнослов’янська адаптація нашого книжника⁴⁸, у польських перекладах ужито інші дієслова.

Початок 23-ї глави присвячено нагадуванню про необхідність зваженого свідчення, зокрема у суді. «Вих.23.1: Да не приємиши слышаніа суд (кла^мливого), да не приложишиа съ строптивыми (съ не^ббо^жни^м) быти. послухъ неправеденъ». Застосовано дещо звужений переклад до, здавалося б, зрозумілого «соуи», «соуетьныи» (тщетний,

⁴⁷ Лаврентіївський літопис під 1128 р. (переказ з фольклорними елементами сюжету ПВЛ): Добриня буцімто «повелѣ Володимеру быти с нею. предъиць ея и мѣрю» («Лаврентьевская летопись», в *Полное собрание русских летописей* (Москва: Языки русской культуры, 1997), 1: 300.

⁴⁸ «препровождать, виганяти, проводити (час)» (*Словарь русского языка XI-XVII вв.* (Москва: Наука, 1995), 20: 98–99.

пустий, ложний⁴⁹; фальшивий⁵⁰). Коментатор ужив старопольське слово, що означає «брехливий», тобто врахував лише один аспект свідчення. Аналогічно трапилося із словом стръпътивъ — кривий / вигнутий (у плотницьких виробах, нерівний, переносно суворий, лукавий⁵¹), за паралель до якого вжито слово «непобожний». Утім, обидві маргінали пояснюються використанням ранньомодерних біблійних перекладів, див.:

Несв. 1572 42d: wieści proźney... nie poloży w ręki twoieiy z **niezbożnym**...;

Краків. 1577 46zv.: powieści omylney... za niesprawiedliwym mowić falszywie świadectwo;

Радз. 1563 43b: obwinowania falesznego a nie sprzyiaznisz sie z **niepobożnem**;

Краків. 1599 с.87: (przyimował głosu) **klämliwego** i nie przyłożysz ręki twoieiy abyś a z **niezbożnym** miał, falszywe świadectwo...

У трьох версіях бачимо «незбожний / непобожний» (найближче до ОБ в Радзивилівській Біблії), а «kläмливий» є паралеллю тільки до Краківської Біблії 1599 р., яка, відповідно, виступає як найближча версія.

Далі у Книзі Вихід фіксуються вимоги щодо прибульців: «Вих.23.9: прише^лцу не враж^лчите. ни *стужите* (**ни при^крте^с**) ему, вы бо вѣстедшю пришел^лчу, понеже и вы бѣстѣ пришел^лцы вѣ земли егвпетъстѣи». «Сътоужити» означає тіснити, притіснити, досаждати, викликати роздратування чи біль⁵², тобто вислів «ни прикртеся» (не завдавайте прикрості) виявляє загалом коректне розуміння. Текстуальні відповідники знаходимо й у польських перекладах:

Несв. 1572 42d: nie zafrasujesz...;

Краків. 1577 47: **przykry** nie będziesz;

Радз. 1563 43с: **przykrości** nie czyń;

Краків. 1599 с.88: **przykrzyć się** nie będziesz.

Як бачимо, інакше є лише в Несвизькій Біблії, а решта варіантів подібні. Найближчою версією вкотре видається Краківська Біблія 1599 р.

⁴⁹ Див.: *Старославянский словарь*, 634, грецьк. відповідник «ματαιότης»; Срезневский, *Материалы*, 3: 613–614.

⁵⁰ <https://biblehub.com/exodus/23-1.htm>.

⁵¹ *Старославянский словарь*, 630–631; Срезневский, *Материалы*, 3: 563.

⁵² *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (Москва: «Наука», 2008), 28: 212.

Далі у Вих.23.16 мовиться про найбільші свята: «И великъ днѣ (свато) въ прьвыхъ, жатвъ житъ твоихъ ѿкоже сѣши на нивѣ твоєи · И великъ днѣ (свато) скончаніа преходащу лѣту, в сѣбраніе дѣлесъ ѿ нивъ твоихъ». Читач коректно осучаснив обидва вирази («великъ днь... жатвъ житъ» та «скончания лѣту» як «свято»), незважаючи на те, що саме цими двома словами доволі стабільно позначали конкретне велике свято — Пасху/Великдень. Слововжиток зрозумілий та відповідає ранньомодерним:

Несв. 1572 43а: *święto* żniwą początkow...;

Краків. 1577 47: uroczystości też żniw pierwocin;

Радз. 1563 43с: *święto* żniw ztoż pierwogo;

Краків. 1599 с.88: *święto* żniwa pierwiastek.

У двох віршах Книги Вихід далі йдеться про те, що Господь провіщає, що пошле свого ангела (посланця) вивести ізраїльтян до обітованої землі і наказує слухатися його. «Вих.23.21: *вонми (стережи)* себѣ и послушаи его и не ослушаиса его, не опуститъ тл, има бо мое естъ на немъ». Тут «внѣми» (пор. грецьке: *прόσσεχε* — уважно приймай) перекладено радше з контексту, як «стережи» себе⁵³. Подібне бачимо й у польських біблійних перекладах:

Несв. 1572 43а: *ostrzegay* że się;

Краків. 1577 47: *pilnuy* i *słuchay*;

Радз. 1563 43d: *thegoż się strzeż*;

Краків. 1599 с.88: *szanuy* go y *słuchay*...

Цікаво, що, на відміну від більшості маргіналій, текстуально найближчою тут є не Краківська, а Радзивилівська Біблія. Втім, ремарка коротка й у принципі зрозуміла, читач міг додати її від себе, або ввести за пригадуванням.

Прикметним є наступний вірш у Книзі Вихід — із застереженням щодо богів та ідолів інших народів, «Вих.23.24: Не поклонитеса богом ихъ, и не послушайте ихъ. да не сътворите по дѣломъ ихъ. но Очищеніа (но що *вны чина*¹) ихъ разориши, и съкрушаа съкрушиши *столпы (болвани)* ихъ». Як бачимо, замість слова «стовпи», що могло й не мати сакрального змісту, читач ужив пов'язане з контекстом слово «болвани» (язичницькі статуї). Перша ж маргіналія виглядає дещо несподівано. Складна церковнослов'янська конструкція впливає з грецького (*οὐ προσκυνήσεις τοῖς θεοῖς αὐτῶν*

⁵³ *Старославянский словарь*, 147.

οὐδὲ μὴ λατρεύσης αὐτοῖς· οὐ ποιήσεις κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν,) ἀλλὰ **καθαίρεσει** καθελείς καὶ συντρίβων συντρίψεις τὰς στήλας αὐτῶν, що вимагало поетичного повторення: «але очищенням очистиши⁵⁴ та зтертями зітреши стовпи (або статуї, стели) їх». Складних зворотів, однак, немає у Масоретському тексті, тому в модерних перекладах цього вірша (звірених з давньоєврейською) повторень уникають⁵⁵. Внаслідок цього, очевидно, читач ОБ не зміг віднайти коректних відповідників до церковнослов'янського тексту. Утім, його коментар має прямий аналог в одній із ранньомодерних версій:

Несв. 1572 43a: ale rozwalaiąc rozwalisz ich a lamiać polamiesz obrazy ich;

Краків. 1577 47: ale pokażesz ie y polamiesz obrazy;

Радз. 1563 43d: ale sprzewracasz y pokruszysz obrazy ich;

Краків. 1599 с.88: nie będziesz czynił **to co oni czynią** y polamiesz **bałwany** ich.

Як бачимо, Краківська Біблія 1599 р. містить обидва відповідники до коментарів⁵⁶ — «то що оны чинят» та «болвани», тоді як у решті перекладів ужито «образи». Зміст вірша відповідає Вульґаті (пор.: non facies opera eorum sed destrues eos et confringes statuas eorum), де аналогу для «очищення» немає. Зустрівши його у тексті ОБ, читач спробував додати коментар, хоч і зробив це вкрай незграбно. Насправді «то що оны чинять» має змістовий відповідник в ОБ, але дещо вище й інакше сформульований: «да не сътворите *по дѣломъ ихъ*» (не робіть *за їх учинками*). Схоже, використання звороту «но що оны чинять» було викликане фонетичною співзвучністю, а не змістовою відповідністю (заміну ж «то» на «но» зумовив сполучник із церковнослов'янської версії). Можна стверджувати, що читач не використовував єврейської, грецької чи латинської версій біблійного тексту для своїх тлумачень. Спостереження над цим фрагментом показують також, що він не надто розумівся на цер-

⁵⁴ Чи виверженням вивержеши. Див., напр.: *A Greek-English Lexicon, a new edition, ninth, by Henry George Liddell; Robert Scott* (Oxford: At the Clarendon Press, 1940), 1: 848–849.

⁵⁵ У Масоретському тексті: <https://biblehub.com/exodus/23-24.htm>; англ. переклад: «instead to demolish them and smash their sacred stones to pieces». Див. також Синодальний переклад: «но сокруши их и разрушь столбы их».

⁵⁶ Натомість Несвізька Біблія найточніше відповідає церковнослов'янському та грецькому текстам.

ковнослов'янській мові: хоч його увагу привернув незвичний зворот, він зміг лише механічно припасувати до нього один із виразів відомого йому польського перекладу⁵⁷.

У наступних трьох віршах Книги Вихід коментуються окремі слова. Господь обіцяє тим, хто служить йому, благословення й захист у всіх справах: «Вих.23.25: и послужиши г҃ѣ бг҃ѣ твоєму. и бл҃влю хлѣбѣ твои, и вино твоє, и воду твою, и ѿвращу *разслабленія* (немоцні^А) твоя · 23.26 И не будете бесчадны, ни неплоды на земли твоєи, и число днѣи твои^х съвръшаа *съвршмѣ* (випо^Пню), 23.27 и страхъ пошлю ведущи тебѣ, и устрашѣ вса азыки, в наже ты входиши к нимъ · И вда^М съпротивники твоя в *бѣгуны* (вѣ ти^П оберну)». Синонімічні пари в цілому зрозумілі: втікачі пов'язані з оберненням у тил, звершити — з виповнити. Втім, деталі знову видають певне нерозуміння змістових нюансів, хоч і не настільки очевидне, як у попередньому прикладі. Так, перекладаючи Вих.23.25 давньослов'янський іменник «раслабленія» (грецьке: μαλακία — м'якість, розслаблення), читач застосував прикметник «немічні». Коректніше було б написати «і відверну неміч від тебе», а не «немоцнія», оскільки йшлося про те, що Господь відверне хвороби від народу Ізраїля, а не відверне хворих. Імовірно, коментатор невірно зрозумів ~ніа як граматичну форму прикметника (що для ОБ загалом типово) й вирішив, що «разслабленія» означає «раслабленьня». У Вих.23.27 церковнослов'янське «и вдам... в бѣгуны» дослівно відповідає грецькому καὶ ὄψω πάντας τοὺς ὑπεραντίους σου φυγάδας (щоправда, у грецькій версії немає прийменника, однак місцевий відмінок множини у слов'янській мові вимагав конструкцій з прийменником). Внаслідок доповнень читача у вірші утворилося зайве дієслово: «і вдам супротивники твої в тил оберну». Порівняймо польські паралелі до цих виразів:

Несв. 1572 43а: niemoc... 43b wypełnie ... pokaże tył;

Краків. 1577 47: **niemoc... wypełnie...** przed tobą **tył obróce**;

Радз. 1563 43d: **niemocy... wypełnie...** uciekać musi;

Краків. 1599 с.88: odiął **niemoc** z pośrodku ciebie...; с.89: **wypełnie...** (wszystkich nieprzyjaciół twoich) przed tobą **tył obróce**.

⁵⁷ Треба додати, далі йому все ж таки вдалося підібрати відповідник, і паралелю до давньослов'янського позначення «очищення» на берегах виступає «оублагане» (див., напр., Вих. 24–26).

Найближчий варіант бачимо в Краківській Біблії 1577 та 1599 рр., заозиченням із неї пояснюються усі три відповідники, серед них і «тил оберну». Польська версія Вих.23.27 є перекладом з латини: (cunctorumcue inimicorum tuorum) coram te terga vertam. Також в усіх чотирьох Бібліях ідеться про неміч чи немочі, а не немічних. Таким чином, схоже, коментатор узгоджував церковнослов'янський текст, пов'язаний з грекою, та польський, пов'язаний з латиною, не надто вдало. Адже оригінали слов'янських перекладів доволі сильно відрізнялися, і для коректної контамінації треба було б вищої кваліфікації володіння мовами. Український читач такої не мав, відтак до його коментарів потрапляли незграбні зсуви у змісті біблійних віршів.

При закінченні 23-ї глави Книги Вихід Бог ще раз застерігає, аби чужі боги не залишалися на землі Ізраїля, бо це наражатиме людей «на съблазнъ» (помилку, недолік, і т.д.)⁵⁸: «Вих.23.33: и да не // 36б. остануть на земли твоєи, да тебѣ не сътворатъ съгрѣшити къ мнѣ, аще бо работаєши богомъ и^х, си будуть тебѣ на съблазнъ (кү згор-шеню)». Читач вирішив пояснити церковнослов'янське «съблазнъ». Запропонований ним відповідник виглядає на перший погляд несподівано: «до погіршення». Утім, саме такий варіант знаходимо у більшості ранньомодерних польських перекладів:

Несв. 1572 43b: (to tobie będzie) sidłem;

Краків. 1577 47: ...**ku zgorszeniu**;

Радз. 1563 44a: **ku zgorszeniu**;

Краків. 1599 с.89: **ku zgorszeniu**.

Вибивається з цих прикладів лише Несвізька Біблія, що було зумовлено, ймовірно, знайомством із давньоєврейським оригіналом, оскільки в Масоретському тексті теж ідеться про пастку, сильця⁵⁹.

Коли ми поглянемо на маргіналії до «правд» у цілому, то дійдемо висновку, що, схоже, замітки й тлумачення тексту не являли

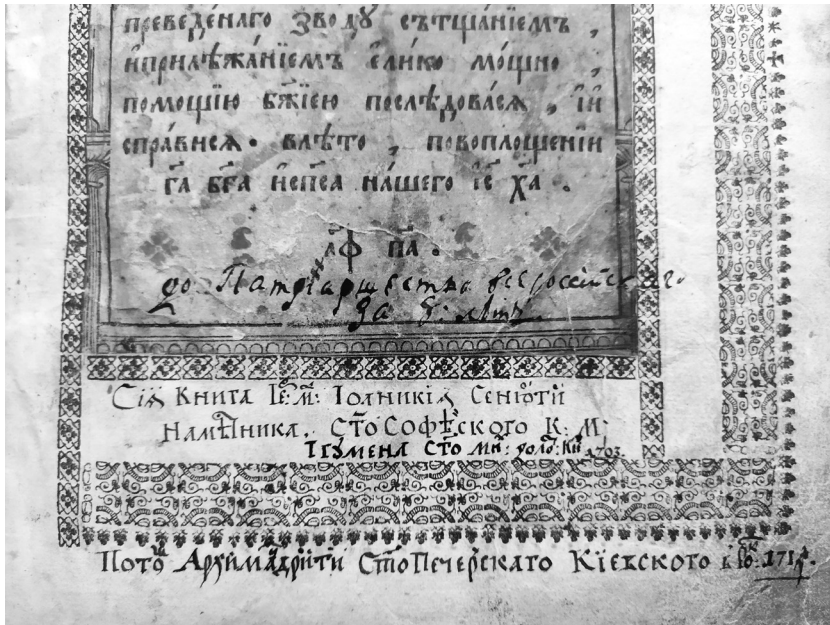
⁵⁸ *Старославянский словарь*, 637.

⁵⁹ Пор. англ. переклад: «it will surely be a **snare** to you» (<https://biblehub.com/exodus/23-33.htm>); пор. також у Синодальному: «то это будет тебе сетью» (<https://bible.by/syn/2/23/>).

собою частину організованого редакційного проекту редагування, якщо такий взагалі існував. Надійних відомостей про редагування Святого Письма в Києві упродовж перших десятиліть XVIII ст., як уже згадувалося, немає, тоді як виправлення біблійних текстів у Москві та Петербурзі від часів Петра I достатньо задокументовані⁶⁰. Натомість помітки розглянутого у цій статті читача, що ним гіпотетично міг бути лаврський архимандрит Йоаникій Сенютович, стали результатом вдумливого персонального читання Святого Письма, — з намаганням розібратися в складному для розуміння церковнослов'янському тексті. Книжник доволі системно оглянув зафіксовані у «правдах» казуси, звертаючи особливу увагу на екзотичні звичаї (як-от проколювання шилом вуха рабові) чи, навпаки, на пересічно важливі побутові переступи (крадіжка майна в приятеля, заподіяння шкоди вагітній): щоправда, такі акценти міг зумовлювати й сам зміст цього розділу Книги Вихід. Показово при цьому, що він тлумачив не тільки «темні місця», а й прості, як на думку сучасних славистів, розповсюджені вислови. У своїй роботі коментатор постійно зіставляв ОБ з польськомовним біблійним текстом, де за найближчу паралель регулярно слугувала Краківська Біблія 1599 р. Якуба Вуека. Як видається, саме це католицьке видання найкраще знав навіть доволі високий церковний ерарх, коли ми вірно ототожили автора коментарів із Йоаникієм Сенютовичем.

Чи він був власником аналізованого примірника ОБ, чи ні, і чи його пропозиції були вірними, чи хибними у тлумаченнях та перекладі, — зрештою, не так і суттєво, адже перед нами надзвичайно важливий текст, який потребує подальшого дослідження.

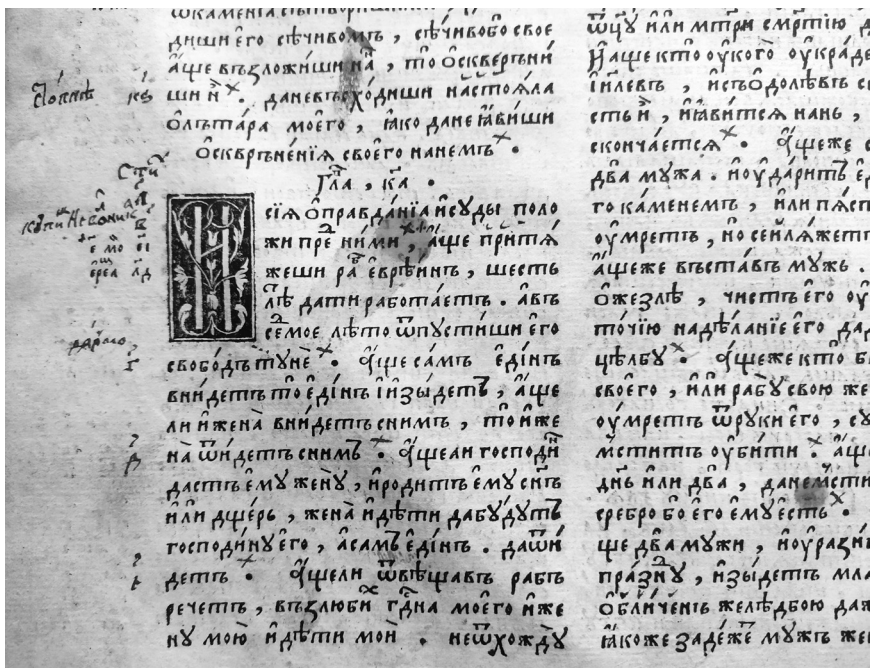
⁶⁰ Продовжувалася робота над «справою» книг Біблії із залученням грецької, давньоєврейської, латини та певних європейських мов — зокрема, данської. На всіх етапах до проекту залучалися київські інтелектуали, що їх переводили до російських столиць — Феоділакт Лопатинський, Стефан Калиновський, Варлаам Лящевський, Геден Слонімський. Тривала багаторічна робота завершилася випуском Єлизаветинської Біблії 1751 р., в основу якої було покладено острозьке видання.

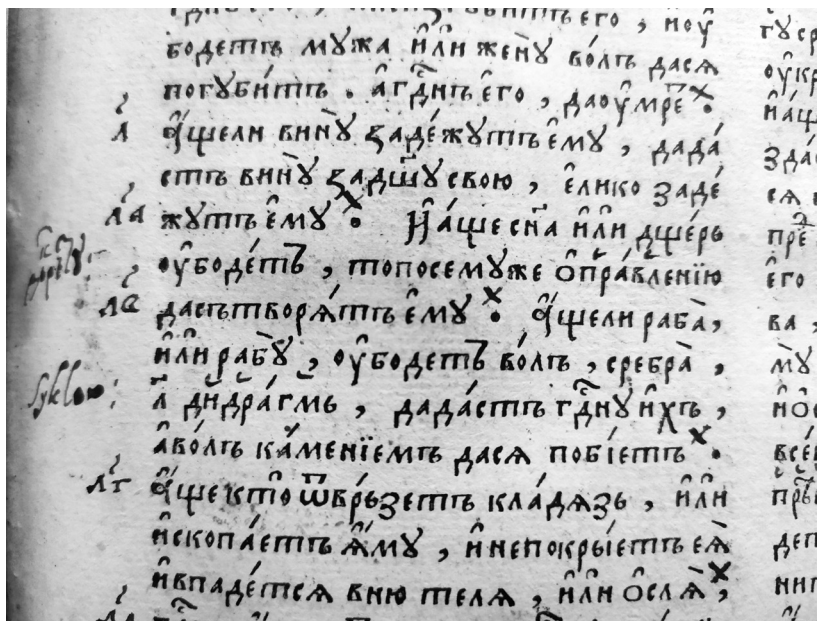
1. Фрагмент титулу Острозької Біблії 1581 р. Кур.4476п із записами Йоанїкїя Сенютовича.

2. Фрагмент титулу Коментарїв до кодексу Юстинїана Бартоло де Сассоферрато, (Лїон, 1550) із записом Йоанїкїя Сенютовича.

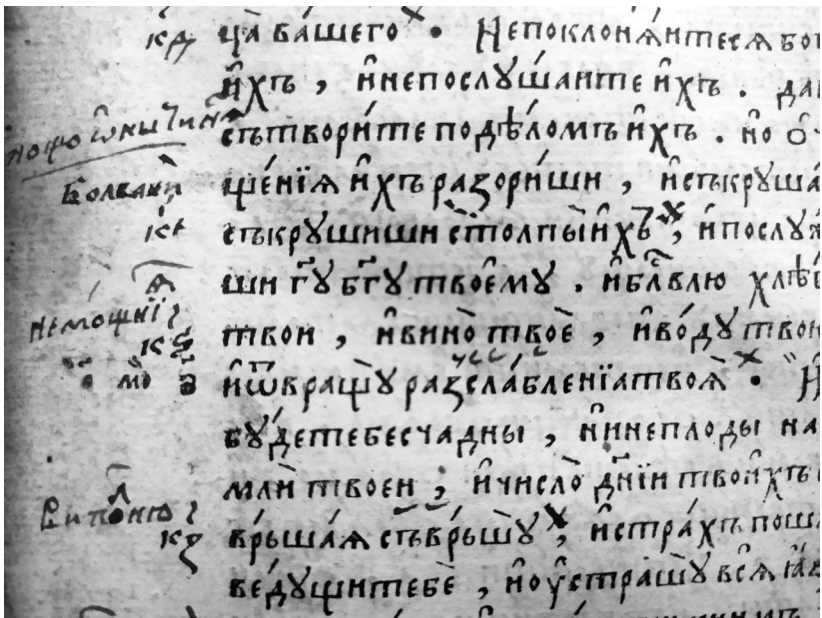
3. Острозька Біблія Кур.4476п, арк. 34 зв. I рах., коментар «неволника».

4. Острозька Біблія Кур.4476п, арк. 35 I рах.,
 коментарі «декрету» та «syklow».

5. Острозька Біблія Кур.4476n, арк. 35 I рах., численні коментарі до Вих. 22.із записами Йоаники Сенютовича.

6. Острозька Біблія Кур.4476n, арк. 35 I рах., коментарі до Вих. 23: «болвани» тощо.

Bibliography

A *Greek-English Lexicon*, a new edition, ninth, by Liddell, Henry George; Scott, Robert. Vol. 1. Oxford: At the Clarendon Press, 1940.

Apanovich, Elena. «Polemicheskie zametki na polyah har'kovskogo ekzempljara Ostrozhskoj Biblii.» In *Fedorovskie chteniya 1981*, 172–179. Moskva: Nauka, 1985.

Avtokratova, Mariya, and Dolgova, Svetlana. «K istorii izdaniya i rasprostraneniya pervoj moskovskoj Biblii (Ostrozhskaya Bibliya CGADA — nabornyj ekzempljar dlya Biblii 1663 g.)» In *Fedorovskie chteniya 1981*, 168–172. Moskva: Nauka, 1985.

Biblia Święta to iest Księgi Starego i Nowego Zakonu własnie z Żydowskiego, Greckiego y Łacińskiego nowo na Polski ięzyk z pilnością i wiernie wyłożone. Drukowano w Brześciu Litewskim: Z rozkazu a nakładem Mikołaja Radziwiłła; [druk Bernarda Wojewódki], 1563 (In 338).

Biblia to iest Księgi Starego i Nowego Zakonu. W Krakowie: w drukarni Mikołaja Szarffenbergera, 1577 (In 339).

Biblia to iest Księgi Starego y Nowego Testamentu, według łacinskiego przekładu starego, w kosciele powszechnym przyiętego, na Polski język z nowu z pilnością przełożone, z dokładaniem textu zydowskiego y Greckiego, y z wykładem Katolickim, trudniejszych mieysc, do oborony Wiary świętey powszechney przeciw kacerztwóm tych czasów należących, przez D. Iakuba Wuyka z Wargowca, theologa Societatis Iesu. W Krakowie: W drukarni Łázárzowey, 1599). [1] k.; [36], 1479, [56] s. (In 897).

Biblia, syrigh knihi Vetkhaho y Novaho Zavita po yazyku slovensku. Ostroh: Drukarnia V. K. Ostrozkoho; Druk I. Fedorova, 1581. [8], 276, 180, 30, 56, 78 ark.

Biblia. To iest, księgi starego y nowego przymierza. Nieśwież: Drukowano w drukarni y nakładem... Macieia Kawieczynskiego... przez Daniela drukarza z Łęczyce, 1572 (Reg.II, 65a).

Bondar, Natalia. *Vydannia Ivana Fedorova ta Petra Mstyslavtsia z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: Doslidzhennia. Poprymirnykovyi opys.* Kyiv, 2012.

Dokumentalna spadschyna Sviato-Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria u Kyievi XVI–XVIII st. z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Zb. dok., upor. Y. A. Mytsyk, ta in. Kyiv, 2011.

Dovga, Larysa, and Kyseliov, Roman. «Principles of Quoting the Holy Scriptures in Works by 17th Century Ukrainian Authors: Approaching the Issue.» *Studi Slavistici* XV, 1 (2018): 87–110.

«Drakhma.» Accessed November 17, 2020.

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Драхма_\(Стародавня_Греція\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Драхма_(Стародавня_Греція)).

Isachenko, Tat'jana. «Vvedenie.» In *Novyj Zavet v perevode ieromonaha CHudova monastyrya Epifaniya Slavineckogo (posl. tret' XVII v.): CHetveroevangelie, Deyaniya Sv. Apostolov, Poslaniya Sv. Apostolov, Apokalipsis*, podgot. izd., issled. T. A. Isachenko, I–XXIX. (Paderborn; Muenchen; Wien; Zuerich: Ferdinand Schoningh, 2004. [Biblia Slavica. Serie III: Ostslavische Bibeln; Bd. 2. Herausgegeben von Hans Rothe und Friedrich Scholz. Unter Mitarbeit von Christian Hannick und Ludger Udolph].

Isachenko, Tat'jana. *Perevodnaya moskovskaya knizhnost'. Mitropolichij i patriarshij skriptorij XV–XVII vv.* Moskva: Pashkov dom, 2009.

Kahamlyk, Svitlana. *Kyievo-Pecherska lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII–XVIII st.)*. Kyiv, 2005.

Kossowska, Maria. *Biblia w języku polskim*. Vol. I–II. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1968–1969.

Kraliuk, Petro, Torkoniak, Roman (o. Rafail), and Pasichnyk, Ihor. *Ostrozka Bibliia v konteksti ukrainskoi ta yevropeiskoi kultur*. Ostrih, 2006.

Kuz'minova, Elena, Litvinyuk, Ekaterina, and E. P. R. «Epifanij.» In *Pravoslavnaya enciklopediya*, XVIII: 552–556. Moskva: Cerkovno-nauchnyj centr «Pravoslavnaya enciklopediya», 2008.

«Lavrent'evskaya letopis'.» In *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Vol. 1. Moskva: YAzyki russkoj kul'tury, 1997.

*Opisanie dokumentov i del Svyatejshego Sinoda*ю Vol. 1. Sankt-Peterburg: Sinodal'naya tipografiya, 1868.

Pentkovskaya, Tat'jana. «Novyj Zavet v perevode knizhnogo kruga Epifaniya Slavineckogo i pol'skaya perevodcheskaya tradiciya XVI v.: perevod argumentov k Apostolu.» *Russkij yazyk v nauchnom osveshchenii* 1 (31) (2016): 182–226.

Pentkovskaya, Tat'jana. «Receptiya knizhnoj spravy XIV v. v pozdnih cerkovnoslavyanskih perevodah: moskovskie knizhniki vtoroj poloviny XVII v. mezhdru cerkovnoslavyanskoj i pol'skoj tradiciyami.» *Slavyanskoe i balkanskoe yazykoznanie: Paleoslavistika* 2 (2019): 260–290.

Petrov, Nikolaj. *Opisanie rukopisnyh sobranij, nahodyashchihsya v gorode Kieve. Vyp. 3: Biblioteka Kievo-Sofijskogo sobora*. Moskva: Universitetskaya tip., 1904.

Shamrai, Marharyta. *Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15–17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. Kyiv, 2005.

Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. Vol. 20. Moskva: Nauka, 1995.

Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. Vol. 28. Moskva: Nauka, 2002.

Slovnnyk ukrainskoi movy XI–XVII st. Vol. 7. Lviv, 2000.

Sreznevskij, Izmail. *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka.* Vol. 1–3. Moskva: YAzyki slavyanskoj kul'tury, 2003.

Staroslavjanskij slovar' (po rukopisyam X–XI vekov), pod red. R. M. Cejtin, R. Večerki, E. Blagovoj. Moskva: «Russkij jazyk», 1999.

Stepovyk, Dmytro. *Kyivska Bibliia XVII stolittia: doslidzhennia nezdii-snenoho bibliinoho proiektu mytropolyta Petra Mohyly.* Kyiv: Ukrainske Bibliine tovarystvo, 2001.

Vilkul, Taťjana. «Vvedenie.» In *Kniga Iskhod. Drevneslavjanskij polnyj (chetij) tekst po spiskam XIV–XVI vv.*, sost. T. L. Vilkul, 5–58. Moskva: «Kvadriga», 2015.

Vladimirov, Lev. *Vseobshchaya istoriya knigi: Drevnij mir, Srednevekov'e, Vozrozhdenie, XVII vek.* Moskva: Kniga, 1988.

Zaiets, Olena. *Osobovi ta instytutsiini zibrannia u skladi istorychnoi biblioteky Kyievo-Pecherskoi lavry u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho.* Kyiv, 2018.

Thomson, Francis. «The Slavonic Translation of the Old Testament.» In *Interpretation of the Bible*, 607–918. Liubliana and Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998.

Abstract

Laws of the Book of Exodus through the Lenses of the Reader of the Ostrog Bible (after copy Kyr.4476p from the collections of Vernadsky National Library of Ukraine)

The copy of the Ostrog Bible from the collections of Vernadsky National library of Ukraine (Kyr.4476p) contains a significant number of handwritten marginalia, representing an attempt of one of its readers to comment and translate biblical concepts from the Old Church Slavonic into the *prosta mova*. Especially interesting are his notes on the so-called *Laws* from the Book of Exodus with interpretations of legal formulas.

Its owner was Ioanykii Seniutovych, abbot of St. Michael's Golden-Domed Monastery (mentioned in 1710, 1713) and Archimandrite of Kyiv-Pechersk Lavra (1715–1729). Though the intellectual heritage of this

Kyiv hierarch has not attracted the attention of scholars so far, a collection of books he left behind, most of which are commentaries on the Holy Scriptures, is known. Lesser known is the fact that Seniutovych himself or someone from the persons close to him elaborated his copy of Ostrog Bible so that each page contained various traces of his (their) thoughtful reading. Systematic comparison of Cyrillic and much more rare Latin notes on the margins with the 16th century Catholic and Protestant editions of the Bible have brought an unexpected find. While on the whole the parallels have revealed the heavy impact of the Polish biblical translations, the main source for Ostrog Bible reader and commentator came to be the Krakow 1599 year edition of Jakub Wujek, which demonstrates literal coincidences of the texts. It seems that our reader has undertaken the difficult task of juxtaposing the Old Church Slavonic translation from the Greek Septuagint with the Polish translation from the Latin Vulgate. On the way of analyzing the texts he made both mistakes and correct conclusions regarding biblical semantics. Thus, the case study of just one fragment of this extremely interesting copy involves a lot of issues concerning the understanding of the Holy Scripture in Kyiv in the late 17th-18th centuries.

Keywords: Ostrog Bible of the 1581, Old Slavic prints, Biblical translations, Biblical interpretation, Ukrainian history.